

АГРАРЕН УНИВЕРСИТЕТ – ПЛОВДИВ
ФАКУЛТЕТ - ИКОНОМИКА

ДЖЕВДЕТ ФЕХМИ БУШИ

**РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА
ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА В КОСОВО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен „доктор” по научна специалност
„Организация и управление на производството”

Пловдив, 2020

ДЖЕВДЕТ ФЕХМИ БУШИ

**РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА
ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА В КОСОВО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен „доктор” по научна специалност
„Организация и управление на производството”

Рецензенти:

.....
.....

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на
разширено заседание на катедра “Мениджмънт и маркетинг” при
Икономическия факултет на Аграрния Университет гр. Пловдив

Защитата на дисертационния труд ще се състои на
2020 г. от часа в зала.....

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалност на темата

В Косово през последните 10 години се наблюдават благоприятни тенденции в развитието на лозарството. Общата площ на лозята силно се увеличава. Понастоящем тя е 130 000 дка. Съотношението на новосъздадените към изкоренените лозя е 8 : 2. Новосъздадени са 71 000 дка. Голяма част от лозята на Косово не са с изтекъл срок на използване. Новите насаждения се създават през последните няколко години, благодарение на финансирането от страна на Министерството на земеделието на Косово. Площите на новите лозя позволяват нормалното възпроизводство на насажденията в страната.

Експанзията на лозовата култура в Косово, адаптирането на сортовия ѝ състав с цел производство на висококачествено грозде поражда необходимост от проучване на **икономическата устойчивост на лозарските стопанства** тъй като от нея ще зависи бъдещето развитие на лозаро-винарския сектор на държавата. В условията на икономика, основана на конкуренцията и търсенето, проблемът за икономическата устойчивост на стопанството става жизнено важен.

В научните публикации, посветени на проблема, липсва общоприето становище за същността на тази икономическа категория. Липсва и общ методически подход за анализ и оценка на равнището на икономическа устойчивост на стопанствата с различна специализация и интензификация. Всичко това определя актуалността на проблема.

Концептуална теза на дисертационния труд

Равнището на икономическа устойчивост на лозарското стопанство при равни други условия се влияе от вида на организационната форма и вида на прилаганата технология на производство в него.

Цел и задачи на изследване

Целта на дисертационното изследване е да се направи оценка на икономическата устойчивост на лозарските стопанства в Косово и на тази основа да се разработят насоки за повишаването ѝ.

Постигането на целта се търси чрез решаване на следните **задачи**:

- Изясняване на същността и съдържанието на лозарското стопанство като система, устойчива на влияние на обкръжаващата среда;
- Изясняване на същността на икономическата устойчивост като елемент на ефективното управление на лозарското стопанство;
- Разработване на методологични подходи и методика за изследване на икономическата устойчивост на лозарското стопанство;
- Установяване на състоянието и тенденциите в развитието на основните фактори за развитие на икономическата устойчивост на лозарското стопанство;
- Оценка на икономическата устойчивост на организационните форми на стопанисване на лозята в Косово;
- Разработване на насоки за повишаване на икономическата устойчивост на лозарските стопанства в Косово.

Предмет и обект на дисертационното изследване

Предметът на изследването е **икономическата устойчивост на лозарските стопанства**, разположени на територията на Р Косово.

Обектът на изследването са **лозарските стопанства в Р.Косово**. За лозарско стопанство се възприема земеделско стопанство, в което поне 50% от паричните приходи от неговата дейност се генерират в резултат на производството на грозде и/или гроздови продукти.

Подходи на изследването

При оценката на икономическата устойчивост на лозарското стопанство се използват следните два основни подхода: първият се основава на Неокласическата теория за стопанството. Според нея, икономическата устойчивост на стопанството е резултат от използването на основните производствени фактори – земя, труд, капитал и предприемачество. Лозарското стопанство адаптира пазарното си поведение в зависимост от прилаганата технология на производство и пазарните цени; вторият подход се основава на Икономиката на транзакционните разходи.

В изследването лозарското стопанство се възприема като производствено-икономическа система, поради което при изследването и анализа му се прилага системният подход.

За доказване на концептуалната теза на дисертационния труд в процеса на изследването се използват следните методи: системен анализ; индексен метод; статистическите методи – дескриптивна статистика, t-критерий, еднофакторен дисперсионен анализ, хи квадрат анализ и метода на множествените сравнения.

При обработката на емпиричната информация е използван специализираният програмен продукт SPSS и статистически пакет на MS Excel.

Основни литературни и информационни източници

Дисертационният труд е разработен, като са използвани: научни публикации и трудове на косоварски и чужди автори; информационни бюлетени на международни организации; доклади и бюлетени на Министерството на земеделието на Косово, както и редица нормативни актове.

Емпирична информация за изследването е осигурена и от извадкови анкетни проучвания, проведени на ниво лозарско стопанство по изготвени от автора анкетни карти.

Обем и структура на дисертационния труд

Дисертационният труд е изложен в увод, три глави и заключение, разположени на 122 стр., използвана литература и приложения. Изследването е онагледено с 14 фигури и 16 таблици и 3 приложение. Цитирани са 142 литературни източника.

Съдържание на дисертационния труд

УВОД

ГЛАВА I. МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОД ЗА АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА

ГЛАВА II. АНАЛИЗ НА ФАКТОРИТЕ, ОПРЕДЕЛЯЩИ ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА

ГЛАВА III. НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА В КОСОВО

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ЛИТЕРАТУРА

ПРИЛОЖЕНИЯ

II. Основно съдържание на дисертационния труд

УВОД

Уводът представя състоянието на лозарството в Република Косово през последните години, като се акцентира върху причините за това състояние. Обоснована е необходимостта от изследването и неговата актуалност.

ГЛАВА I. МЕТОДИЧЕСКИ ПОДХОД ЗА АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА

Специфика на лозарското стопанство

Спецификата на лозарското стопанство се определя от следните детерминанти: **участието на лозята и земята** в производството му, които са предмет и обект на труда и **природно-климатичните условия**. Тези две детерминанти формират повечето особености в протичането на процесите в лозарското стопанство. Лозовата култура се възпроизвеждат както по законите на биологията, така и в зависимост от икономическото състояние на лозарското стопанство, и тази двойственост характеризира целия възпроизводствен процес в изследваната система. Участието на лозята в производствения процес и природно-климатичните условия определят сезонния характер на производството в лозарското стопанство. Сезонността на производството поражда следните особености в процесите протичащи в това стопанство:

Първо: сезонния характер на производството определя несъответствия в състоянията на паричния разходен и паричния приходен поток. Паричният разходен поток е относително стабилен. Тази стабилност се поражда от съществуването на постоянните (фиксираны) разходи, които съществуват, независимо от това, дали производствената подсистема произвежда продукция или не. Приходния паричен поток е нестабилен. Нестабилността произтича от неравномерното постъпление на парични приходи през годината, резултат от сезонността на продажбите на продуктите, произвеждани от лозарското стопанство. Различието в състоянието на паричните потоци е източник за финансова нестабилност. Това определя лозарското стопанство, като по-слабо устойчиво в сравнение с другите видове стопанства.

Второ: сезонния характер на производството определя нерационално използване на наличните ограничени производствени фактори в лозарското стопанство. Това е причина за трудното и понякога дори невъзможно съблюдаване на принципа на икономическата целесъобразност (с минимум разходи на труд и средства да се получава максимален резултат) в производствения процес.

Трето: Според Цонева М.¹ сезонния характер на производството е причина за забавяне на обращаемостта на капитала в лозарското стопанство. Това е причина за по-ниската инвестиционна активност на лозарското стопанство в сравнение с стопанствата от другите сектори на стопанския живот. Като се прибави действието на неподлежащия на прогнози фактор природно-климатични условия върху производството, лозарското стопанство се определя като по-малко атрактивна стопанска единица за кредитиране в сравнение с останалите такива.

Участието на лозята в производствения процес поражда една от основните му характеристики, а именно не съвпадането по време на трудовия с производствения процес. Между двата процеса съществува времеви лаг. Ако разглеждаме лозарството във времеви граници, то времето за протичане на отделния трудов процес не съвпада с времето за протичане на производствен процес. Управляващата система на лозарското стопанство целенасочено изменя количествения и качествения състав на лозовата култура, като предизвиква различни физико-химични процеси в нея за протичането, на които е необходимо време. Този отрязък от време поражда не съвпадане по време на трудовия и производствения процес в лозарското стопанство.

Участието на лозовата култура в производствения процес определя трудности по механизмирането му. Това е главната причина, поради която лозарските стопанства имат по-ниско техническо равнище в сравнение с другите видове стопанства.

Според Lins D. "лозарското стопанство е едно от малкото стопанства използващи толкова скъпоструваща техника, за толкова къс период от време през производствения цикъл."² Нанева А.,

¹ Цонева, М. Аграрна политика. Изд. Тракия М, София. 2001. стр. 14.

² Lins, D. Farm management: How to achieve your farm business goals. Washington. 1989. стр. 191.

Любенов Л., Тасев Г.³ посочват, че лозарските технологии трябва винаги да бъдат разгънати върху големи площи за разлика промишлените дейности, където на единица площ се концентрират хиляди работници. Лозовите растения, които са предмет на труда в лозарското стопанство, изискват машините да са подвижни, за разлика от промишлеността например, където машините са стационарни, а предметът на труда е подвижен (премества се от една машина на друга). Това обуславя използването на широк набор от високоенергетични скъпи машини, които се ползват неравномерно през годината. В резултат на това наличната в лозарското стопанство техника се използва непълно.

Участието на лозовите растения в производствения процес в лозарските стопанства, ниската обръщаемост на инвестирания капитал и трудното управление на печалбата са причина, тези стопанства да са едни от последните, в които се въвеждат иновациите.

Лозарското стопанство произвежда гроздови продукти, които всъщност са част от така наречените продоволствени стоки. Тези стоки имат жизнено важно значение за възпроизводството на обществото. Тези особености определят нееластичното търсене и предлагане на продукти от лозовата култура. Според Цонева М.⁴ нееластичното търсене на тези продукти и времевия лаг в лозарството, са причина за проявлението на следния парадокс: в години с лоша реколта приходите на лозарските стопанства могат да бъдат по-високи в сравнение с тези при години с добра реколта. Приходите на лозарските стопанства са резултат от продаденото количество продукция и продажната цена. В лоши години се очаква предлагането да се свие, което оказва отрицателно влияние върху приходите от продажби, но продажната цена се повишава, което влияе положително върху приходите от продажби. В крайна сметка приходите от продажби ще са по-високи, тъй като отрицателното влияние на намаленото предлагане е по-слабо от положителното влияние на повишената пазарна цена. При добра година (природно-климатични условия благоприятстват производствения процес)

³ Нанева, А. и кол. Икономика и маркетинг на земеделието. Изд. РУ - А. Кънчев, Русе. 2004. стр. 78.

⁴ Цонева, М. Аграрна политика. Изд. Тракия М, София. 2001. стр. 15.

анализът е аналогичен, но в обратна посока. И в двата случая печалбата на лозарските стопанства се предопределя от продаденото количество продукция и пазарната цена, тъй като производствените разходи при спазване на технологията на производство и в лоша и в добра година имат постоянен характер.

Нестабилността в процесите, протичащи в лозарското стопанство, резултат от единичното и комплексното влияние на горе посочените фактори, определя по-ниските доходи за собствениците в сравнение с тези в другите видове стопанства. Характеристиката на гроздовите продукти като част от продоволствените стоки, спецификата на действащите сили на пазара на селскостопански продукти, нестабилността в приходния поток, стабилността в разходния поток и природно-климатичните условия определят трудното управление на печалбата на лозарското стопанство за разлика от другите видове стопанства.

Специфичните особености на производствения процес в лозарското стопанство, и важното му значение за развитието на икономиката на всяка държава, определят необходимостта от специални мерки за неговото регулиране. Това се постига, чрез провеждането на аграрна политика, целяща изравняването на доходите на собствениците на лозарски стопанства с доходите на собственици на производствени фактори, вложени в другите видове стопанства.

Кънчев И., Мишев П., Цонева М. и др.⁵ определят, че производствената подсистема на системата лозарско стопанство притежава потенциал за реализация на синергичен ефект. Този ефект може съществено да нарасне при правилно предвиждане на природно-климатичните условия, в които работи производствената подсистема и особеностите в изискванията на лозовите насаждения, които са елемент на тази подсистема

Според Кънчев И. Дойчинова Ю.⁶ за разлика от другите видове стопанства, където развитието на производството се съпътства с промени в организационните форми и в размерите им, в лозарското стопанство едновременно съществуват практически

⁵ Кънчев, И., Дойчинова, Ю., Цонева, М., Макариев, П., Трендафилова, М., Мишев, П. Агробизнес. Изд. Век 22, София. 1995.

⁶ Кънчев, И. Дойчинова, Ю. Аграрен Мениджмънт - I част. Изд. Стопанство УНСС, София. 1996. стр. 25.

всички известни на човечеството форми на организация на производството. Трудното управление на печалбата, ниската техническа въоръженост, характера на селскостопанските продукти, участието на лозовите насаждения и природно-климатичните условия са причина за многообразието в организационните форми на лозарското стопанство, чрез които частично се преодоляват недостатъците на този вид производство.

Икономическа устойчивост на лозарското стопанство

Определенията за същността на устойчивото състояние на лозарския сектор, чиято основна цел е удовлетворяването на сегашните и бъдещи човешки потребности от храна, понастоящем се концентрират основно върху трите стълба на устойчивото развитие, а именно, неговата икономическа ефективност, екологична съвместимост и социална отговорност. Многофункционалният характер на лозаро-винарството, като динамичен процес, едновременно обвързан и зависим във времеви и пространствен аспект от състоянието и промените в околната среда, климата, политиката, икономиката, технологията и обществото като цяло, както на микро, така и на макро равнище и също така, многообразната същност на устойчивостта, създават широко поле за интерпретация на понятието „устойчивост на лозаро-винарския сектор“. Различните обществени групи, като земеделски производители, икономисти, учени, политици, съобразно техните индивидуални възгледи акцентират върху различни аспекти и нюанси на това понятие, което води до голямата палитра от плурализъм при дефинирането на устойчивостта. Това се определя от факта, че докато екологичните аспекти на устойчивостта до голяма степен са научно обосновани, то социално-икономическите аспекти по-скоро са субективни, бързо променящи се и в голямата си част са предмет на дивергентни и противоречиви възгледи. Много често, устойчивото земеделие и в частност лозарство се определя като пакет от установени земеделски практики в рамките на т.нар. „органично земеделие“, „екологично земеделие“, „алтернативно земеделие“ и т.н. Устойчивостта на лозаро-винарското производство по същество се отнася до способността на тази производствена система да се развива със стабилни темпове, адаптирайки се към протичащите промени във времето и пространството, по отношение на основните параметри на обкръжаващата я среда, влияещи върху

нейното развитие. В тази връзка, устойчивостта на лозаро-винарския сектор трябва да се разглежда в контекста на конкретната ситуация и съобразно текущите световни тенденции в този вид производство.

Както вече беше посочено лозаро-винарското производство и устойчивостта по своята същност са понятия с комплексен характер, върху чието развитие, влияние оказват множество други фактори като търговия, икономика, технология, политика, социално развитие. Въздействието на посочените параметри върху устойчивостта се проявява на микро, регионално и национално ниво и често пъти е динамично и сложно за прогнозиране. В този смисъл е много трудно да се определи конкретната рамка на устойчивото състояние на отрасъла, изхождайки само от максималното осъществяване на трите основни принципа – икономическа ефективност, екологична съвместимост и социална отговорност. Изборът на конкретен подход за осигуряване на устойчив лозарски сектор трябва да бъде съобразен с настоящото състояние и предвижданите промени в биологичните, социално-икономически, демографски и политически фактори въздействащи върху този вид производствена система и устойчивостта на точно определено място, в конкретен момент и сред различни социални групи, отличаващи се по своите нужди, квалификация, интереси и способности.

Концепцията за устойчивостта на земеделието и хранително-вкусовата промишленост и техните подотрасли е доразвита на конференцията на ООН по околната среда и развитието в Рио де Жанейро през 1992 год. посредством Плана за действие „Agenda 21”. За разлика от по-ранните възгледи по отношение същността и обхвата на устойчивото земеделие фокусиращи се основно върху технологиите за производство, опазването на околната среда и икономическото развитие, „Agenda 21” акцентира върху продоволствената осигуреност в глобален мащаб и набляга върху развитието на бедните и изостанали селски райони в развиващите се страни. В плана се посочва необходимостта от множество регулации в аграрната, екологичната и макроикономическата политика, едновременно на национално и международно равнище, както в развитите, така и в развиващите се страни, със цел създаването на условия за устойчиво земеделие и развитие на селските райони. Основната цел е устойчиво нарастване на производството на храна и повишаване на продоволствената осигуреност (ООН, 1992).

Реализацията на концепцията за устойчивото земеделие в близко бъдеще изисква създаването на конкретен модел, който да замени настоящия, основан на технологичното развитие и индустриализацията на земеделско производство, като новият модел ще се базира на дейности, опазващи околната среда и съхраняващи естествените ресурси и едновременно с това, гарантиращ задоволяването в максимална степен на нарастващите потребности на настоящите и бъдещите поколения от храна. Развитието на земеделските системи, целящи ограничаване на бедността и подобряване на стандарта на живот, специално в екологично-уязвимите и социално-икономически изостанали райони, трябва да бъде основа на земеделската устойчивост.

Методически подход на изследването

Считаме, че системният подход трябва да бъде основният методически подход за анализ и оценка на икономическата устойчивост на лозарските стопанства. Системният подход е научна методика за изследване на стопанските системи. Както вече стана ясно всяка система има определена вътрешна структура и се намира в непрекъсната връзка със заобикалящата я среда. Според Атанасова, Т.⁷ системният подход се основава на следните принципи: целенасоченост; цялостност; комплектност; организираност.

Методическият подход и методи на проучване, анализ и оценка съобразяваме със специфичните особености на проучвания отрасъл в Косово. Инструментариумът на системния подход е системния анализ. Той представлява съвкупност от методи и начини за изследване на процеси, явления, свойства, състояния, отношения във и между системите.

За определяне на степента на използване на производствените ресурси в лозарските стопанства и на тяхната икономическа устойчивост се изхожда едновременно от неокласическата теория за дейност на стопанството при пазарни условия и от теорията за транзакционните разходи. Според неокласическата теория икономическата устойчивост на стопанството се разглежда като резултат от използването на основните производствени фактори – земя, труд, капитал, без да се

⁷ Управление на земеделското стопанство (Агромениджмънт). Изд. Искра, Стара Загора. 2004. стр. 21. и др.

отчита несъвършенството на институционалната среда. Приема се, че пазарът е в равновесие, законодателството е адекватно и се прилага според правилата, собствеността е защитена и има икономическа реализация.

Според теорията за транзакционните разходи за определяне на икономическата устойчивост на стопанството трябва да се отчетат транзакционните разходи: за придобиване на информация, за договаряне, защита на договорни права и т.н. Този вид устойчивост в литературата се нарича управленска, тъй като е свързана с изпълнението на управленските функции.

Комплексната оценка на икономическата устойчивост се основава на икономически, технико-икономически и финансов анализ.

Икономическият анализ е насочен към установяването на: ресурсната осигуреност на лозарското стопанство (земя, техника, животни, работна сила и др.); продуктивността на факторите на производство, изразена чрез натуралните и стойностните показатели на единица площ, зает в производството; крайните икономически резултати, измерени чрез съвкупния продукт, приходите от производствената дейност, брутната продукция, дохода от селскостопанската дейност.

Технико-икономическият анализ се използва за определяне на сравнителната ефективност на отделни производствени парцели и сортове лозя. Основен показател в технико-икономическият анализ е разликата между приходи и променливи разходи (брутен доход). Дадено производство е ефективно и устойчиво, когато брутният доход е по-голям от постоянните разходи на единица площ или едно животно.

Финансовият анализ се основава на четири групи показатели: ликвидност, ефективност на активите, финансова независимост и рентабилност. Всяка група съдържа по няколко коефициента. В анализа използваме коефициент за рентабилност на производството, измерена с ефективност на приходите, ефективност на разходите, ефективност на капитала, измерваща възвръщаемост на вложения в производството капитал.

Чрез подхода основаващ се на Неокласическата теория при оценката на икономическата устойчивост на лозарското стопанство се определя производствената ефективност, отчитаща

производителността (продуктивността) на производствените фактори.

Пълна икономическа устойчивост на лозарското стопанство се установява след като се изчисли и управленската ефективност, която отчита влиянието на транзакционните разходи. Основните видове транзакции са свързани със снабдяването на земя, работна сила, материални активи и услуги, финанси и по реализация на произведената продукция, снабдяване с кредит, маркетинг, обезпечаване с информация, санкциониране изпълнението на договорите и др.

Организация на изследването

Обект на нашето изследване са лозарските стопанства в Косово и тяхната икономическа устойчивост. За лозарско стопанство се приема земеделско стопанство, чиито главен отрасъл е лозарството, т.е. лозарството, формира не по-малко от 50 % от паричните му приходи. Тези лозарски стопанства трябва да водят счетоводство според Закона за счетоводство на Косово и да притежават лозарски масиви регистрирани в Министерството на земеделието на Косово. Според наредба номер 12 от 19.10.05 за условията и реда за създаване и поддържане на регистър на лозарските стопанства в Косово и специализирана карта на лозята издадена от Министерството на земеделието на Косово: лозарско стопанство е стопанска и технологична единица с единно управление на територията на един район, която се състои от лозарски имоти и в която производителят на грозде е собственик на лозарските имоти или ги ползва на друго правно основание.

Като източник за формиране на извадката е използван регистъра на Министерството на земеделието, в който са вписани всички регистрирани лозарски стопанства към 31.12.19. Получената генерална съвкупност се състои от 1280 лозарски стопанства разположени в следните административни райони – Гнилянски, Митровски, Призренски, Прищински и Печки . При формирането на извадката е използван метода на простата случайна извадка, като съставлящите я единици са излъчени чрез безвъзвратен подбор. Обемът на извадката е 240 лозарски стопанства, които стопанисват общо 16 445 дка, което е 90.5 % от регистрираните площи лозя в Косово.

Оценката на състоянието и характеристиката на лозарските стопанства се извършва въз основа на показателите: размер на площта на лозята, брой транзакции и инвестиционна активност. За по-задълбочено изучаване на лозарските стопанства и обезпечеността им с производствени ресурси те са групирани по метода на статистическите групировки. Като основен групировъчен признак се използва размера на площта лозя в лозарските стопанства. Стремежа е в отделните групи да попаднат достатъчен брой лозарски стопанства, за да бъдат показателни получените резултати.

Вече стана ясно, че икономическата устойчивост е сложна и комплексна икономическата категория. Това обуславя трудности при определянето на показателите за оценката ѝ. Както стана ясно в специализираната литература няма единно становище за броя и състава на показателите за определяне на икономическата устойчивост на земеделските стопанства. Това произтича главно от различията в становищата на авторите за същността на икономическата категория. От една страна се забелязва стремеж за максимално характеризиране на икономическата устойчивост. Това води до прекалено голямо разширение на броя на предлаганите показатели за оценка, което от своя страна затруднява практическото им използване. От друга страна се забелязва желание да се разработи отделен показател, с който лесно и бързо да се дава обобщена оценка на икономическата устойчивост. Използването на такъв обобщен показател поражда опасност от намаляне на точността на анализа и оценката.

Особеностите при производството на грозде налагат да се разработят специфични показатели при оценката на икономическата устойчивост на лозарските стопанства. В дисертационното изследване се използва методически подход за оценка на икономическата устойчивост на лозарското стопанство, включващ няколко факториални показатели и един резултативен, обобщаващ показател. Логическият подход при подбора и разделението на показателите на факториални и резултативен е следният: При нарастване на стойността на факториалните показатели се увеличава стойността и на резултативния показател. Постига се мултиплициращ ефект и равнището на икономическа устойчивост на лозарското стопанство се повишава и обратно.

Използват се следните факториални показатели имащи висока познавателна стойност: възрастова структура на лозята, степен на концентрация на производството, степен на интензификация на производството, производителност на труда, ефективност на преките разходи, съотношение на цена на реализация и себестойност на единица продукция, отношение на променливи : постоянни разходи в общопроизводствените разходи и индекс на икономическа устойчивост.

Изборът на тези показатели се обосновава от следните съображения: Възрастта на лозята определя до голяма степен продуктивността им. За да може ефективно да се използват лозовите масиви, необходимо е да се поддържа оптимален оборот на лозовите насаждения, с оглед постигането на ритмичност на получаваната продукция и устойчив среден добив през годините, което ще осигури първо устойчивост в получаваните приходи, и второ икономическа устойчивост на стопанството. В младенческа възраст /до4 год./ лозовата култура не плододава, а след изтичането на периода на полезно действие, добивността рязко спада. От размера и структурата на лозята в лозарското стопанство зависи степента на интензификация и на концентрация на производството. Последните осигуряват по-пълно използване на производствените фактори, осигуряват икономия от мащаба и влияят върху ефективността на производството и икономическата устойчивост на стопанството. Показателят производителност на труда (LP) изразява количеството произведена продукция за единица време и дава представа за ефективното използване на труда в стопанството като фактор, важен за постигане на икономическа устойчивост на лозарското стопанство.

Чрез показателя ефективност на преките разходи (EDC) може да се съди за резултативността на вложените разходи и усилия за постигането на целите на лозарското стопанство. Този показател е един от основните използвани при определянето на икономическа устойчивост на стопанството.

Показателят CCP (cost/cost-prise) = цена : себестойност на единица продукция определя възможността на лозарското стопанство да реализира рентабилно производство.

Според показателя VFCR (variable : fixed cost ratio) = променливи : постоянни разходи, може да се съди за степента на

наситеност на производството с капитали. Този показател дава представа за степента на адаптивност на лозарското стопанство към промените на обкръжаващата среда, в която функционира. При по-висок дял на променливи разходи спрямо общо вложените в производството се предполага, че лозарското стопанство може по-бързо да реагира към промените в обкръжаващата среда и обратно. Следователно, колкото по-висока стойност има показателя VFCR, толкова е по-висока степента на адаптивност на лозарското стопанство към промените в обкръжаващата среда.

Като обобщаващ показател за характеризиране на икономическата устойчивост на лозарското стопанство се използва предлагаме да се използва: индексът на икономическа устойчивост (Index of economic sustainability):

НПП

$$(1) I_{es} = \frac{\text{НПП}}{\text{ОНС}} \times 100$$

където:

I_{es} е индекс на икономическа устойчивост;

НПП – нетен паричен поток

ОНС – обща нужда от финансови средства.

Показателят: относителен дял на лозята в продуктивна възраст (productiveness age of vineyards) се изчислява:

$$(2) PAV = \frac{\text{площ на лозята от 4 до 20 год.} \times 100}{\text{обща площ на лозята в стопанството}}$$

Показателят: степен на концентрация на производството (concentration of production) се изчислява:

$$(3) COPR = \frac{\text{площ на лозята в стопанството} / \text{дка}}{\text{брой лозови масиви обработвани в стопанството}}$$

Показателят: степен на интензификация на производството в отделното лозарско стопанство (intensification of production) се изчислява:

$$(4) IOP = \frac{\text{производствени разходи в лв.}}{\text{площ лозя, в дка}}$$

Показателят: производителност на труда (labor productiveness) в отделното лозарско стопанство се изчислява:

$$(5) LP = \frac{\text{обща продукция в /лв./}}{\text{разход на труд в /брой човекодни/}}$$

Показателят: ефективност на преките разходи (efficiency of direct costs) в отделното лозарско стопанство се изчислява:

$$(6) \text{ EDC} = \frac{\text{обща продукция, лв.}}{\text{производствени разходи, лв.}}$$

Показателят: отношение цена на реализация : себестойност на единица продукция в отделното лозарско стопанство (cost : cost-price) се изчислява:

$$(7) \text{ CCP} = \frac{\text{цена на реализация – лв./кг}}{\text{себестойност – лв./кг}}$$

Показателят: отношение променливи : постоянни разходи в отделното лозарско стопанство (variable : fixed costs ratio) се изчислява:

$$(8) \text{ VFCR} = \frac{\text{Променливи разходи в лв.}}{\text{Постоянни разходи в лв.}}$$

За отчитането на влиянието на всеки един фактор върху общото равнище на икономическа устойчивост в групите лозарски стопанства се използва следния инструментариум:

$$\text{За отчитане на влиянието на лозята в продуктивната възраст в лозарското стопанство} = \frac{\text{PAV} \times 1000}{\text{I es}}$$

$$\text{За отчитане на влиянието на степента на концентрация на производство в отделното лозарско стопанство} = \frac{\text{CORP} \times 1000}{\text{I es}}$$

$$\text{За отчитане на влиянието на степента на интензификация на производството в лозарското стопанство} = \frac{\text{IOP} \times 1000}{\text{I es}}$$

$$\text{За отчитане на влиянието на производителността на труда в лозарското стопанство:} = \frac{\text{LP} \times 1000}{\text{I es}}$$

$$\text{За отчитане на влиянието на ефективността на преките разходи в лозарското стопанство:} = \frac{\text{EDC} \times 1000}{\text{I es}}$$

$$\text{За отчитане на влиянието на отношението цена на реализация : себестойност на продукцията, произвеждана в отделното лозарско стопанство:} = \frac{\text{CCP} \times 1000}{\text{I es}}$$

За отчитане на силата на влияние на отношението променливи/ постоянни разходи в отделното лозарско стопанство:
$$= \frac{VFCR}{I_{es}} \times 1000.$$

I_{es}

С цел проверката на достоверността на концептуалната теза в дисертационния труд проучените 240 лозарски стопанства са групирани в 4 групи според формата на собственост и юридическия им статут: лозарски стопанства собственост на физически лица; лозарски стопанства регистрирани като едноличен търговец; лозарски стопанства, регистрирани като земеделска производствена кооперация и лозарски стопанства – винпроми и винарски изби, регистрирани като ООД, ЕООД и АД.

Проверката на достоверността на концептуалната теза се извършва чрез дърво на статистически хипотези. Използват се статистическите методи: t-критерии за проверка на хипотези за разлика между средни величини на две извадки, еднофакторен дисперсионен анализ и хи квадрат анализ.

Доказването на достоверността на концептуалната теза на дисертационния труд протича в следните етапи:

1) Проверка на хипотези със статистическия метод t-критерий

$H_0 \rightarrow$ нулева хипотеза: Не съществува статистически значима разлика между груповите средните величини на изследвания показател в отделните групи стопанства.

$H_1 \rightarrow$ алтернативна хипотеза: Съществува статистически значима разлика между груповите средните величини на изследвания показател в отделните групи стопанства

$n = 1, 2, 3, \dots, 7.$

2) Проверка на хипотези чрез статистическия метод еднофакторен дисперсионен анализ:

$Z_0 \rightarrow$ нулева хипотеза: Не съществува статистически значима зависимост между независимата променлива – вид на организационната форма на лозарското стопанство и зависимата променлива – стойност на използвания показател, характеризиращ икономическата устойчивост на лозарското стопанство.

$Z_1 \rightarrow$ алтернативна хипотеза: Съществува статистически значима зависимост между независимата променлива – вид на организационната форма на лозарското стопанство и зависимата

променлива – стойност на използвания показател, характеризиращ икономическата устойчивост на лозарското стопанство.

$n = 1, 2, 3, \dots, 8$.

3) Проверка на хипотези със статистическия метод хи квадрат анализ:

$H_0 \rightarrow$ нулева хипотеза: Не съществува статистически значима зависимост между независимата променлива – вид на организационната форма.

$H_1 \rightarrow$ алтернативна хипотеза: Съществува статистически значима зависимост между независимата променлива – вид на организационната форма на лозарското стопанство и зависимата променлива – вид транзакция осъществявана от стопанството.

$n = 1, 2, 3, 4, 5$.

$U \rightarrow$ Вида организационна форма на лозарското стопанство влияе на равнището на икономическа устойчивост.

За събирането на необходимата първична информация се използва анкетен метод т.е. провеждане на пространно интервю с управителите на лозарските стопанства. Анкетният метод дава възможност да се събере обширна информация, даваща представа за производствените ресурси, с които стопанството разполага и видовете транзакции, които то осъществява.

Разработена е анкетна карта за провеждане на допитване до мениджърите на лозарските стопанства. Анкетната карта включва няколко групи въпроси разпределени в модули:

Въпроси в Модул А: включват уточняване, изясняване на юридическия статут на лозарското стопанство; начална година на дейността на стопанството и неговото местоположение; брой на собствениците и с каква собственост те участват; начина на управление и пр.;

Въпроси в Модул Б: включват уточняване на вида собственост върху земята стопанисвана от лозарското стопанство; размер и структура на стопанисваната и обработваемата земя; площ на лозята; сортова и възрастова структура на лозята и направление на добиваната гроздова продукция.

Въпроси в Модул В: уточняват размера на разходите за обезпечаване на дейността на лозарското стопанство в стойностен израз – материални и трудови разходи; начина на разпределение на дохода от дейността.

Въпроси в Модул Г: включват уточняване на размера на производството на гроздова продукция в стопанството; средни добиви по сортове лозя; себестойност на произведената продукция; размер на вътрешно потребление и размер на стоковата продукция; размер на вложения труд в производството на грозде; състав на работната ръка – наемна и собствена, постоянна и сезонна; брой селскостопански машини и прикачен инвентар; вид на напояване на лозята; формировка на отглеждане на лозята; количество използвани торове и РЗ препарати и пр.

Въпроси в Модул Д: уточняват начините на финансиране на дейността на лозарското стопанство.

ГЛАВА II. АНАЛИЗ НА ФАКТОРИТЕ, ОПРЕДЕЛЯЩИ ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА

Състояние на площите с лозя

Проучването констатира, че в лозарството съществува маломерност и разпокъсаност на площите лозя. Болшинството от лозарските стопанства притежават лозя, разположени на различни места по територията на населеното място. Преобладава по-висока разпокъсаност на десертните лозя в сравнение с винените лозя.

Арендуването на земя в лозарството се констатира при по-едрите лозарски стопанства, обикновено собственост на еднолични търговци. Чрез арендуване на земеделска земя дребните земеделски производители могат да си осигурят условия за влагане на семеен труд и по този начин да увеличат доходите на семейството. Поради спецификата на лозята като трайни насаждения дребните собственици не наемат земи, за да създават лозя. Едрите производители лозари, най-вече едноличните търговци чрез използване на земеделски земи под аренда за по-дълъг период от време имат за цел разширяване на производството и осигуряване на по-висока рентабилност на инвестициите.

Констатира се тенденция с нарастване на размера на лозарските стопанства да нараства относителния дял на стопанствата – арендуващи, спрямо общия брой лозарски стопанства. Големи площи лозя се отглеждат

Състояние на трудовите ресурси

Един от основните фактори за развитието на лозарското стопанство е обезпечеността му с трудови ресурси, съответстващи

на производственото направление и техническата осигуреност на производството. Качествения състав на трудовите ресурси е от жизнено значение за постигането на конкурентоспособност на лозарското стопанство.

В изследваните райони на Косово земеделското население е 33.3 % от общия брой. Градското население представлява 43.5 % от цялото население, а полуградското 23.2 %. Около 21 % от трудоспособното население в Косово работи в селското стопанство, в т.ч. и в лозарството.

Броят на заетите в проучените лозарски стопанства е 7462. Броят на работещите (в активна трудова възраст) от домакинствата в лозарските стопанства – физически лица е 953, което е 13 % от броя на заетите в лозарските стопанства. В стопанствата еднолични търговци броя на заетите е 152 или 2 % от броя заети в извадката стопанства (виж табл. 2). Съотношението на броя на работещите от домакинството към броя на едноличните лозарски стопанства е 2.08:1. В производствените кооперации полагат труд общо 2163 заети, което е 29 % от заетите в проучените лозарски стопанства. Най-много са заетите в групата на винарските изби и винпромите съответно 4194 броя. Те заемат 56 % от заетите в проучените лозарски стопанства. В тези лозарски стопанства се констатира най-голям размер лозови масиви и съответно при тях заетостта е най-висока.

Разгледана е трудовата заетост по видове лозарски стопанства, като стопанствата са диференцирани според вида на заетост на работниците т.е. работещи само в лозарското стопанство, работещи основно в лозарското стопанство и работещи второстепенно в лозарското стопанство.

Може да се обобщи, че най-голям е броят на работещите само в лозарското стопанство. В тези стопанства интензивността на използване на трудовите ресурси е най-висока. Те са тясно специализирани, което позволява повишаване на интензивността на използване на работниците. Разпределението на заети е във всички видове организационни форми на лозарските стопанства. Работещите основно и второстепенно в лозарското стопанство, се характеризират с по-ниска заетост. Тези лозари, предимно имат регистрирани лозарски стопанства като физическо лице или еднолични търговци. Специализацията на труда е по-ниска, те

залагат на диверсификация на своята дейност с цел максимизирането на получавания доход.

Възрастовата структура на заетите в селското стопанство и конкретно в лозарството е много важен фактор за състоянието на отрасъла и производителността на труда в стопанството. Възрастова структура на населението в Косово влияе на броя на заетите в отрасъла селско стопанство и частност в лозарство. Възрастовата структура влияе и върху интензивността на използване на трудовите ресурси в лозарството. В таблица 3 е отразена зависимостта между възрастовата структура на заетите и тяхната заетост в лозарските стопанства в Косово. Заетостта на трудовите ресурси в стопанството е ключов фактор за повишаване на производителността на труда.

Установява се, че при всички възрастови групи работници на лозарски стопанства съществува свръхнатовареност. При всички възрастови групи, делът на стопанствата, чиито заети влагат от 225 до 300 и над 300 човекодни е най-висок. Това се обяснява от една страна, че повечето изпълнители са и собственици в лозарските стопанства, при което се получава силен стимул за максимално използване на ограничените трудови ресурси. От друга страна, високата интензивност на използване на трудовите ресурси се определя от следните фактори: недостиг на сезонни работници, недостига на специализирана селскостопанска техника за нуждите на лозарството, което определя прилагането на трудоемки технологии на производство в лозарството и пр. Констатира се застаряване на населението, занимаващо се с лозарство в Косово. Заетите на възраст от 25 до 44 год. в лозарските стопанства заемат едва 21 % от общо проучените стопанства в района. Най-голям е дела на заетите в лозарски стопанства попадащи във възрастовите граници от 45 до 54 год., съответно 48.75 %.

Осигуреност на лозарските стопанства с техника

Осигуреността на лозарското стопанство с необходима специализирана техника е много важен фактор за успешно извършване на агротехническите мероприятия. Проследява се осигуреността на лозарските стопанства с техника използвана в производството. От 240 проучени лозарски стопанства, 196 притежават трактори, което е 82 % от общо стопанства. Средната осигуреност на лозарските стопанства с техника в Косово е 1.45 трактора на 100 дка обработваеми лозя.

От 196 проучени лозарски стопанства в Косово, 15.3 % притежават относително нова техника – до 5 год., 17.8 % притежават техника на възраст от 5 до 10 год., 20.9 % притежават техника на възраст от 10 до 15 год. и 46 % остаряла техника над 15 год. Може да се обобщи, че лозарските стопанства от Косово притежават остаряла и амортизирана техника за провеждането на агротехническите мероприятия по отглеждането на лозята. За това голяма част от проучените стопанства, използват механизирани услуги.

Анализ на разходите за управление

Определени са най-често извършваните транзакции за осигуряване на производството: снабдяване с работна ръка, снабдяване със земя, снабдяване с механизирани услуги, снабдяване с кредит и реализиране на произведената продукция. Изборът на тези транзакции се определя от следните съображения: Според анкетирания мениджъри, тези транзакции изискват високи разходи и усилия за осъществяването им; силно се влияят от вида на организационната форма на лозарското стопанство. След уточняването на вида на използваните транзакции се определя кои транзакции имат най-висока честота на повторение.

Анализът започва като се определят видовете транзакции в различните групи лозарски стопанства. С помощта на статистическия метод хи-квадрат анализ се установява съществували влияние на вида на лозарското стопанство върху извършването на транзакция.

От извършения статистически анализ с помощта на хи-квадрат анализа, се установява статистически значима зависимост между вида организационна форма на лозарското стопанство и наличието на определените по-горе транзакции - за снабдяване с труд, кредит, механизирани услуги, земя и реализация на продукция $\rightarrow X^2_{\text{емпирично}} > X^2_{\text{теоретично}}$. От това може да се приеме, че съществува емпирична доказана връзка между вида на организационната форма на стопанството и броя на транзакциите, които то осъществява.

Може да се обобщи, че минимизирането на пазарния риск в групата на лозарските стопанства – физически лица се осъществява главно чрез осигуряване на договори за доставка на механизирани услуги, като при неблагоприятна изкупна цена, те предпочитат да преработват добиваното грозде. Това се доказва от ниския размер на

стоковата продукция, реализирана от групата на лозарските стопанства – физически лица. Тяхната стратегия за минимизиране на пазарния риск е, чрез минимизиране на общите икономическите разходи (производствени и транзакционни). По този начин тези стопанства съхраняват своя полупазарен характер и се явяват силно устойчиви във времето. Минимизирането на пазарния риск в групата на едноличните търговци се осигурява чрез сключването на договори за доставка на механизирани услуги и за реализация на продукцията. От 30 проучени стопанства – едноличен търговец, 21 сключват предварителен договор за реализация на произведената продукция от тях през годината. Земеделските производствени кооперации минимизират пазарния риск, като сключват договори за реализация на продукцията. 47 кооперации са сключили предварителни договори за реализация на гроздето. Принципите на коопериране, според които са организирани тези стопанства позволяват да се минимизират транзакционните разходи при снабдяването на производството с труд и земя. Винпромите и винарските изби минимизират пазарния риск, като сключват договори за снабдяване с работна ръка и кредити, обезпечаващи производството. Трябва да се отбележи, че в тази група са значителни транзакционните разходи за осигуряването на суровина.

Анализ и оценка на икономическата устойчивост на лозарските стопанства

Интензификация на производството. Обобщавайки резултатите от направеният анализ се констатира поляризиране на лозарските стопанства по размер на производството. При лозарските стопанства на физически лица и еднолични търговци се констатира, по малки размери на площите лозя и по-голяма разпокъсаност отколкото при земеделските производствени кооперации и винпромите и винарските изби. Разпокъсаността при първите две групи лозарски стопанства, може да се обясни с недостига на финансова възможност да се окрупни земята и нежелание да се поема риск в посока разширяване на площите на лозята. Най-голяма концентрация на площи в единица лозарско стопанство се наблюдава в групата на винпромите и винарските изби. Тези стопанства разполагат с повече финансови средства и са изградили предимно нови окрупнени винени лозови масиви. Установява се, че при лозарските стопанства – физически лица, има стремеж към

създаването на нови десертни лозови масиви. По-голямата част от винените и десертните лозя в земеделските производствени кооперации са с изтекъл срок на полезно действие, но въпреки това мениджмънтът на този вид стопанства не се стреми да ги подновява. Тези организационни форми на теория предполагат добри възможности за изграждане и стопанисване на лозя /винени и десертни/, но в практиката се наблюдава по-ниска мотивация за създаването на нови лозя, отколкото в другите организационни форми.

От извършеният статистически анализ с помощта на методите: t – критерии и еднофакторен дисперсионен анализ се констатира следното: съществува статистически значима зависимост между вида на организационната форма на лозарското стопанство и степента на интензификация на производството.

Концентрация на производството. От анализа на степента на концентрация и интензификация на производството на грозде се констатира следното: Винпромите и винарските изби имат най-високо равнище на концентрация и интензификация на производството на винено грозде. При тези стопанства показателите имат най-високи стойности от изследваните групи лозарски стопанства. Земеделските производствени кооперации, въпреки че се нареждат на второ място по показателя степен на концентрация на производството, имат по-ниска интензификация на производството при винени лозя от колкото установената в групата стопанства на едноличните търговци. Това може да се обясни с неспазването на агротехниката по отглеждането на винените лозя и високия дял на амортизирани лозя, както и на ниската мотивация на член-кооператорите да се трудят и да предприемат риск. Лозарските стопанства на физическите лица, се нареждат на последно място по изследваните показатели – концентрация и интензификация на производството на винено грозде, което може да се обясни с това, че те нямат мотивация да разширяват производството на винено грозде, нямат възможност да механизират производството в голяма степен, повече наблягат на диверсификация на своята дейност. При десертни лозя се установи най-висока степен на концентрация и интензификация на производството на грозде в групата на лозарските стопанства – земеделски производствени кооперации. Тези организационни форми притежават добре комплектован

машинно-тракторен парк и окрупнени лозови масиви, с което имат предимство пред стопанствата на физическите лица и едноличните търговци. Лозарските стопанства – еднолични търговци имат по-високо равнище на технология на производство на десертно грозде отколкото лозарските стопанства – физически лица.

Производителност на труда. Резултатите от извършеният еднофакторен дисперсионен анализ, показват че съществува статистически значима зависимост между вида организационна форма на стопанисване на десертните лозя и равнището на производителност на труда. С условност породена от факта, че не знаем силата на влиянието на останалите фактори формиращи равнището на производителност на труда в стопанството и позовавайки се на използвания показател – обща продукция в стойност на един човекоден, може да заключим, че лозарските стопанства – физически лица имат по-високо равнище на производителност на труда при десертните лозя от колкото останалите видове лозарски стопанства. Това може да се дължи на по-високата мотивация за труд в тези организационни форми. При винени лозя земеделските производствени кооперации имат най-висока стойност на показателя обща продукция в лева на един човекоден. По-високата производителност на труда може да се дължи на това, че тези организационни форми имат по-висока техническа въоръженост на труда. Имат възможност да реализират нарастваща възвръщаемост на фактора вложен труд в производството породена от по-големия размер на площите винени лозя стопанисвани от тях. Интересно е, че в земеделските производствени кооперации при винени лозя производителността на труда на работника, значително изпреварва производителността на труда на работника във винпромите и винарски изби, въпреки че последните имат най-малкото същата техническа въоръженост на труда и концентрация на площите на винените лозя. Може да се обобщи, че при тези условия, мотивацията за труд на работника в кооперацията е по-силна отколкото на работника работещ във винпромите и винарските изби.

Ефективност на преките разходи. Ефективността на преките разходи, характеризира резултативността на вложените разходи в лозарството по групи лозарски стопанства. Този показател показва, още каква е ефективността на управлението на преките

разходи в различните организационни форми, важен фактор за равнището на конкурентоспособност на производството на изследваните видове лозарски стопанства. Ефективността на преките разходи се установява, като отношение на преките разходи в лева вложени в производството и приходите в евро – резултат от продажбата на продукцията на лозарското стопанство.

Най-висока ефективност на преките разходи при производството на винено грозде има в групата на лозарските стопанства на физически лица, последвани от групата на едноличните търговци, следват земеделските производствени кооперации и накрая винпромите и винарските изби. По-високата ефективност на преките разходи при първите две организационни форми, може да се обясни с по-високия стремеж за минимизиране на оперативните разходи, наличието на взаимопомощ при извършването на работните процеси по отглеждането на винените лозя, което намаля дела на трудовите разходи в общия размер разходи, по-висока мотивация за труд и печалба. Земеделските производствени кооперации и винпромите имат по-ниска ефективност на преките разходи при производството на винено грозде, причините в това може да се търси в слабото управление на тези организационни форми, ниското равнище на средните добиви породено от големия дял на амортизирани винени лозя (в кооперациите) и големия дял на лозя в младенческа възраст (във винпромите и винарските изби).

Рентабилност на производството. Рентабилността на производството във видовете лозарски стопанства е оценена с отношението на цената към себестойността на произведената гроздова продукция. Остойностяването на добиваното грозде в групата на винпромите и винарските изби е по пазарни цени. Остойностяването на получената гроздова продукция в другите видове лозарски стопанства е по цена на реализация. При тези лозарски стопанства, които имат вътрешно потребление на гроздова продукция, остойностяването ѝ е по пазарни цени. От извършеният еднофакторен дисперсионен анализ се установява, статистически значима зависимост между вида на организационната форма на лозарското стопанство и стойността на изследвания показател – цена/себестойност $\rightarrow Z_{\text{емпирично}} > Z_{\text{теоретично}}$. Може да се твърди, че при

равни други условия, организационната форма влияе на равнището на рентабилност на производството на винено грозде.

Рентабилността на производството, оценена с показателя цена/себестойност се влияе от два фактора, цените на продукцията и равнището на себестойността на продукцията. В Косовското лозарство, през последните години, се наблюдава силно колебание в изкупните цени на гроздето, което поражда нестабилност в получаваните приходи през годината за лозарите. Това определя и по-малките размери на лозарските стопанства собственост на физически лица и стопанствата – еднолични търговци. При неблагоприятни години, реколтата е лоша, което влияе на изкупните цени на гроздето, като ги покачва. Тогава рентабилно производство, реализират тези лозарски стопанства, които са спазели добрите производствени практики за гарантиране на високи средни добиви.

Адаптивност а лозарските стопанства. Степента на адаптивност към промените на обкръжаващата среда на лозарските стопанства е оценена с показателя $VFCR$ /variable : fixed costs ratio/ отношение на променливи към постоянни разходи в евро.

От извършеният еднофакторен дисперсионен анализ се установява статистически значима зависимост между вида организационна форма на лозарското стопанства и стойността на показателя – $VFCR$, т.е. при равни други условия позовавайки се на използвания показател, организационната форма влияе на степента на адаптивност към промени в обкръжаващата среда на стопанството

Равнище на икономическа устойчивост на стопанствата. Долуизложеният мултипликативен анализ се състои в разлагане на общия индекс на явлението – резултат (икономическа устойчивост на лозарските стопанства) на отделни факториални показатели (лозя в продуктивна възраст, степен на концентрация на производството, степен на интензификация на производството, производителност на труда, ефективност на преките разходи, $ССР$ и $VFCR$). Анализът и оценката на групите лозарски стопанства с общият индекс на икономическа устойчивост на стопанството, цели да се разкрие степента им устойчивост както при производството на винено така и при производството на десертно грозде в различните организационни форми на стопанисване на лозята в Косово.

От извършеният еднофакторен дисперсионен анализ се констатира статистически значима зависимост между вида на организационната форма на лозарското стопанство и степента на икономическа устойчивост при производство на винено грозде.

Обобщавайки резултатите се констатира, че най-високо равнище на икономическа устойчивост на стопанството при производство на винено грозде е установено в групата на винпромите и винарските изби. Тези лозарски стопанства са по-устойчиви, защото имат висока степен на интензификация и концентрация на производството. Второто място на групата на едноличните търговци се дължи на високият дял лозя в продуктивна възраст. Третото място заето от земеделските производствени кооперации се дължи на по-високото равнище на производителност на труда в сравнение с отчетеното в другите групи лозарски стопанства и по-високият дял на променливи разходи от общопроизводствените разходи. Четвъртото място се заема от групата на лозарските стопанства на физически лица, което се дължи на ниската степен на интензификация и концентрация на производството на винено грозде в тези организационни форми. Трябва да се отбележи, че лозарските стопанства на физически лица имат най-висока ефективност на преките разходи и рентабилност на производството.

Различните организационни форми на стопанисване на лозята в Косово имат различен потенциал за реализиране на икономическа устойчивост при производство на грозде. Всяко лозарско стопанство притежава различна степен на обезпеченост с производствени фактори. Постигнатото равнище на конкурентоспособност на стопанството се определя от мотивацията на предприемача да управлява ефективно ограничените производствени фактори.

Изводи

- Лозарството в Косово се характеризира с дребна и разпокъсана собственост върху лозовите масиви;
- В Косово преобладават лозарските стопанства регистрирани като физически лица. Те стопанисват 62.5 % от регистрираните площи лозя в района. Тези стопанства обработват средно от 8 до 12 дека винени и десертни лозя;

- Най-крупните площи лозя се притежават и стопанисват от винпромите и винарските изби. Средният размер на обработваемите лозя в тези стопанства е 3353 дка. По-голямата част от тези лозя са новосъздадени. Винпромите и винарските изби са и главните бенефициенти на подкрепата от страна на Министерството на земеделието на Косово;
- Повишаването на производителността на труда е ограничено от ниската механизация на трудовите процеси в лозарските стопанства. Отрасъла остава с висока степен на трудоемкост;
- Трудовите ресурси и предприемаческия ресурс в отрасъла застарява. Заетите до 44 год. представляват едва 21.2 % от общо заетите. Собствениците на лозарски стопанства под 44 год. възраст заемат едва 21.7 % от общо собственици на лозарски стопанства. Съществува недостиг на квалифицирана работна ръка, породен от ниското заплащане в отрасъла;
- Обезпечаването с техника се осъществява чрез използването на собствени трактори – 82 % от лозарските стопанства притежават собствени трактори. Въпреки това менажизацията остава на ниско равнище поради, недостатъчните инвестиции за закупуване на прикачен инвентар и специализирано лозарско оборудване;
- Използваните трактори в производството са амортизирани – 77 % от използваните трактори в лозарството са над 10 годишна възраст в преобладаващата част от стопанствата липсва специализирана лозарска техника. Почти всички стопанства на физически лица използват специализирани механизирани услуги за изпълняване на агротехническите мероприятия по отглеждането на лозята;
- Наблюдава се тенденция на неспазване на договорите между производители и потребители на гроздова продукция в лозаро-винарския отрасъл. Това увеличава пазарния риск от дейността. Малък е броят на лозарските стопанства, установили трайни договорни взаимоотношения с определени контрагенти;
- Установява се, че при управлението на лозарските стопанства най-висока интензивност на сключване на договори е за доставка на механизирани услуги и реализация на продукцията. Значителни са транзакционните разходи за осигуряване на квалифицирана работна ръка, получаването на кредит, реализация на продукцията и снабдяването със земя;

- Изкупната цена на гроздето е ниска, което кара по-голямата част от лозарските стопанства да спестяват някои мероприятия по отглеждане на лозята и по този начин да увеличат рентабилността на производството;

- По-голямата част от лозарските стопанства, собственост на физически лица предпочитат да насочват произведената продукция за вътрешна консумация. Това ги определя като устойчиви полупазарни организационни форми;

- Най-висока инвестиционна дейност се установява при лозарските стопанства – винпроми и винарски изби. Болшинството от тях притежават окрупнени новосъздадени лозови масиви – 43 % от общо проучена площ лозя в Косово. Тези лозарски стопанства притежават и 58 % от новозакупената техника;

- Установява се статистически значима зависимост между вида на организационната форма на лозарското стопанство и равнището на икономическа устойчивост на стопанството;

- Основни източници на икономическа устойчивост на частните (еднолични търговци и физически лица) лозарски стопанства са силната мотивация за труд, породена от собствеността върху лозовия масив, имущество и другите производствени ресурси. При тях е най-високо равнището на ефективност на преките разходи, на производителност на труда и на рентабилност на производството. Предимствата в икономическата устойчивост на земеделските производствени кооперации се определят от високата им степен на адаптивност към промените в обкръжаващата среда. Винпромите и винарските изби, които обединяват целите на производството и преработката на гроздова продукция се характеризират с най-високо равнище на икономическа устойчивост. Те се възползват от предимствата на едромашабното производство.

ГЛАВА III. НАСОКИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ЛОЗАРСКИТЕ СТОПАНСТВА В КОСОВО

Установи се, че в Косово най-висок е дела на лозарските стопанства собственост на физически лица. Те стопанисват 62.5 % от общо регистрираните площи лозя. Това определя тези стопанства като „гръбнакът” на лозарството в Косово. Значителна част от лозарските стопанства на физически лица са определят като еднофамилни и стопанисват малък размер лозя – средно 12 дка.

Ограничения размер на стопанисваните от тях лозя, не позволява те да бъдат икономическа устойчиви. Институционалната среда в лицето на програмите за подпомагане на фамилните стопанства от страна на правителството на Косово през изминалите години подпомогна главно големите лозарски стопанства. По данни на Министерството на земеделието на Р Косово - 85 % от средствата по програмата за подпомагане на земеделския бизнес са изразходвани за подпомагане на изграждането на нови масиви лозя собственост на винпромите и винарските изби. Тези предприятия успешно интегрират производството и преработката на грозде, с цел установяване на стабилност в предлагането на винени продукти. Ново изградените лозови масиви все още са с ниска продуктивност и недостатъчни за да може да се запълни производствения капацитет на винпромите и винарските изби. Това довежда до недостиг на качествена суровина в отрасъла. Земеделските производствени кооперации са собственици на окрупнени лозови масиви, които имат влошена възрастова и сортова структура, изградени още от времето когато Косово е било част от Югославия. Това ги определя като ниско устойчиви при производството и реализацията на грозде.

Наличието на установените проблеми, препятстващи повишаването на икономическата устойчивост на лозарските стопанства в Косово, може да се реши чрез използването на нови организационни форми позволяващи окрупняването на лозята и интегрирането с преработващата промишленост. Организационната форма за стопанисване на лозята трябва да бъде такава, че да позволи оптимизирането на транзакционните разходи от дейността. Окрупняването на лозята е ключов фактор за повишаване икономическата устойчивост на лозарските стопанства. То ще доведе до реализирането на икономии от мащаба при производството на грозде.

Очертават се следните насоки за повишаване на икономическата устойчивост на лозарските стопанства:

- Подобряване на възрастовата структура на лозята и конверсия на сортовия състав в посока разширяване на площите висококачествени сортове лозя.
- Внедряване на технологии на производство, позволяващи минимизирането на производствените разходи.

- Повишаване на специализацията, интензификацията и концентрацията на производство в лозарските стопанства.
- Повишаване механизацията на производството на винено и десертно грозде в лозарските стопанства. По-този начин частично ще се преодолее недостигът на трудови ресурси в лозарството на Косово.

След като установихме, че организационната форма влияе върху икономическата устойчивост на лозарското стопанство, следва да се изградят рационални организационни форми, позволяващи постигането на икономическа устойчивост на лозарските стопанства в Р Косово.

Теоретичен модел за повишаване на икономическата устойчивост

Общата концептуална рамка на елементите на устойчивостта в производствената система „лозарско стопанство“ е илюстрирана на изложената по-долу фигура. Тя може да се използва като основа при анализа на устойчивостта на лозаро-винарското производство в условията на постоянно изменящата се социално-икономическа и екологична околна среда.

Фиг. 1. Условия, определящи икономическата устойчивост на производствената система „лозарство“. Източник: Собствена.

От фигурата се вижда ясно, че производствена система „лозарско стопанство“ се възприема като комплекс от определени естествени, човешки, технологични и познавателни ресурси. Биофизичните фактори, произтичат от условията на местната среда (географски, физически, химически и биологични), в която функционира лозарското стопанство и определят по конкретно климата, терена, местната флора и фауна, типа на почвата, водоизточниците и др. Те поставят екологичните ограничения по отношение дейността на стопанството, най-вече пряко свързани с продуктивността. Преминаването на поставените граници може да предизвика неблагоприятни последици за околната среда и да наруши устойчивостта на производствената система.

Създадените под въздействието на човешкия фактор условия на външната социално-икономическа среда, в която функционира лозарско стопанство представлява комплекс от контролируеми фактори, наречени още “PEST” – фактори. Те включват:

- Политически фактори (аграрна и други политики и приоритети на правителството (внос, износ, пазарна конкуренция и др.);
- Икономически фактори (цени на входящите ресурси и продукцията, субсидии, условия на кредитиране и др.)
- Социални (потребителски предпочитания на местното население, гъстота на населението, ограниченост на трудовите ресурси, умения и познания на земеделските стопани, ценностна система и др.).
- Технологични (равнище на прилаганата към момента технология и поддържащите я услуги, като срочност на доставките на входящи ресурси, развита инфраструктура и пазари).

Социално-икономическата среда влияе върху дейността на лозарското стопанство посредством възникващите взаимоотношения помежду им при придобиването на входящите ресурси и реализацията на продукцията. Това влияние, разбира се, може да бъде благоприятстващо или ограничаващо развитието на дейността на производствената единица. Неблагоприятното въздействие на факторите на външната среда може да доведе до нарушаване икономическата устойчивост на производствената система.

Съчетаването между положителното и негативното въздействие едновременно на биофизическите и социално-икономическите фактори на външната и вътрешната среда определя

четири основни сценария, благоприятстващи или не устойчивото развитие на лозарските стопанства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съществуващата институционална среда в сектор лозарство, довежда до силна поляризация на лозарските стопанства по размер на обработваема лозя. Преобладаващата част от лозарските стопанства, собственост на физически лица в Косово са еднофамилни и еднолични. Тези стопанства стопанисват 62.5 % от площите с лозя в Косово. В тези организационни форми, се стопанисват малки по размер лозя – средно 12 дка, разпръснати в няколко производствени участъка. Тези организационни форми са с ниско равнище на конкурентоспособност. Крупните лозови масиви, са собственост на винпромите и винарските изби, които се стремят да контролират цялата верига на производството суровина - краен продукт. Тези организационни форми, поради липса на качествена суровина интегрират лозарството и винарството.

Ниската инвестиционна активност на едноличните и еднофамилните лозарски стопанства се обяснява с високия размер на необходимите първоначалните инвестиционни разходи за създаването на нови лозя, които не са по силите на земеделците.

Значителни са усилията и разходите за сключване на основните договори осигуряващи функционирането на лозарските стопанства

Емпиричното изследване доказва, че *организационната форма* на лозарските стопанства влияе върху равнището им на икономическа устойчивост. В 81 % от поставените за проверка статистически хипотези, се установява статистически значима зависимост между вида организационна форма и показателите характеризиращи икономическата устойчивост.

От направените изводи дисертационния труд, става ясно, че повишаването на икономическата устойчивост на лозарските стопанства в Косово е в уедряване на обработваемите площи лозя и интеграция с преработвателната промишленост. Този процес може да протече в два последователни етапа: на коопериране и интегриране на производството и преработката на грозде. Лозарските стопанства собственост на физически лица могат да се кооперират в лозарски производствени кооперативи. Така собствениците на тези предприятия, ще могат да се възползват от

предимствата на едромащабното производство. Кооперирането ще позволи намаляване на транзакционните разходи за членуващите в кооператива лозарски предприятия при снабдяването с кредит, земя, квалифицирана работна ръка, механизирани услуги и реализация на продукцията. При въвеждането на кооперативна организационна форма, честотата на сключване на договори за доставка на механизирани услуги и реализация на продукцията ще се понижи, при което ще се понижат и транзакционните разходи в отрасъла. Кооперирането ще доведе до повишаването на специализацията, интензификацията и концентрацията на производството на грозде. Окръпняването на лозята в резултат на кооперирането на лозарските стопанства собственост на физически лица ще доведе до възможност за внедряване на иновации в производството, повишаване на инвестиционната активност в отрасъла и подновяване на специализираната лозарска техника. Условие за постигане на висока ефективност на производството и икономическа устойчивост на лозарския производствен кооператив е лозовите масиви, собственост на член кооператорите да бъдат в едно землище, да бъдат изградени на сходна формировка и да съдържат висококачествени сортове лозя.

Следващия етап след изграждането на лозарските производствени кооперативи е изграждането на преработващи мощности към тях, които ще ги превърнат в лозаро-винарски предприятия. Образуването на множество лозарски кооперативи, ще позволи обособяването на промишлено-стокови райони в Косово, което ще минимизира икономическите разходи от дейността.

Въпреки изградените нови лозови насаждения, винпромите и винарските изби, не могат да запълнят производствения си капацитет и срещат големи трудности в осигуряването на ритмичност в получаването на суровина. Те трябва или да намалят производството на вина, или да търсят начини за осигуряване на повече суровина за нуждите на производството. Този проблем ще се реши чрез разширяването на собствените площи лозя, или обособяване на отделни лозарски стопанства, собственост на винпромите и винарските изби, които да осигуряват нужната суровина.

Окръпняването на лозовите масиви, най-вероятно ще се остави на действието на пазарните сили и ще отнеме още време.

Наличието на проблеми между лозари и винари, ще ускорят внедряването на нови организационни форми на стопанисване на лозята, които да позволят интегрирането на целите на двете групи предприемачи. Поради необходимите първоначални инвестиции за обновяването на съществуващи и за създаването на нови лозя, задължително ще бъде да се използват юридическите форми на лозарски стопанства – ООД и АД. Те позволяват акумулирането на необходимите финансови средства за осигуряването на високоразходния инвестиционен процес в лозарството.

IV. Публикации

Nr	Title:	Publication date:	Autors:	Journal:	Volume:	Issue:	Pages:	Points	Authors	Points/Authors
1	Marketingu mix si koncepte me rendesi i marketingut dhe elaborimi i produkti si faze e rendesishme e marketingut	2014	Xhevdet F.Bushi, Besa Zeqiri	The Heritage 13/2014 page 75-105	30		75-105	10	2	5.00
2	Menaxhimi i prokurimeve me vlera te mesme pune ne Republiken e Kosoves sipas Ligjit 04/L-042	2015	Xhevdet F.Bushi,	The Heritage 02/2015 page 440-447 (SCFSD15)	7		440-447	10	1	10.00
3	Marketingu dhe zhvillimi ekonomik ne ndermarrje te vogla dhe te mesme ne Kosove	2016	Xhevdet Bushi	SCFSD'16 page 370-379 - korrik 2016	9		370-379	10	1	10.00
4	Marketingu i turizmit malor ne Sharr dhe Rodope te Hanit te Elezit	2016	Xhevdet Bushi	International Scientific Journals no.8	14		204-212	10	1	10.00
5	Marketing as a Factor for Development of SME in Kosovo - IMPACT FACTOR	2020	Dzevdet Bushi	Institute of Knowledge Management (vol.38,5) Skopje 2020	4		1337-1340			
										35.00

V. Приноси

В дисертационния труд могат да се открият следните приносни моменти с научен и приложен характер:

1. Изяснена е същността на лозарското стопанство и управлението на неговата икономическа устойчивост;
2. Разработена е концептуална рамка за оценка на икономическата устойчивост на лозарското стопанство;
3. Анализирано и оценено е равнището на икономическата устойчивост на лозарските стопанства както и на факторите, които го определят;
4. Предложен е теоритичен модел за повишаване на секторната устойчивост както и модел на коопериране за по-добра икономическа устойчивост на лозарските стопанства.